

ІН//646771К(038)

ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ ДЛЯ ШКОЛЬНІКАЎ І СТУДЭНТАЎ

у дванаццаці тамах
ТОМ 7

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Мінск
«Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі»
2017

Нацыянальная
бібліятэка
імя Я. Купалы

УДК 087.5:030
ББК 92
Э68

Выданне выходзіць з 2009 года

Выданне падрыхтавана сумесна з філалагічным
факультэтам Беларускага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка

Рэдакцыйная калегія:

*Л.С. Ананіч, У.У. Андрыевіч (гал. рэд.), І.В. Карпенка,
Б.У. Святлоў, А.І. Жук, В.Д. Старычонок, Д.В. Дзятко,
Л.У. Языковіч, В.В. Давідовіч, Т.Ф. Рослік*

Рэцэнзенты:

*М.А. Даніловіч (доктар філалагічных навук, прафесар);
Г.М. Валочка (доктар педагагічных навук, прафесар)*

Пад агульнай рэдакцыяй кандыдата філалагічных навук *Д.В. Дзятко*

Выдаецца па заказе і пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь

Э68 **Энцыклапедыя** для школьнікаў і студэнтаў. У 12 т. Т. 7. Беларуская мова / рэдкал. :
У.У. Андрыевіч (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся
Броўкі, 2017. — 495 с. : іл.

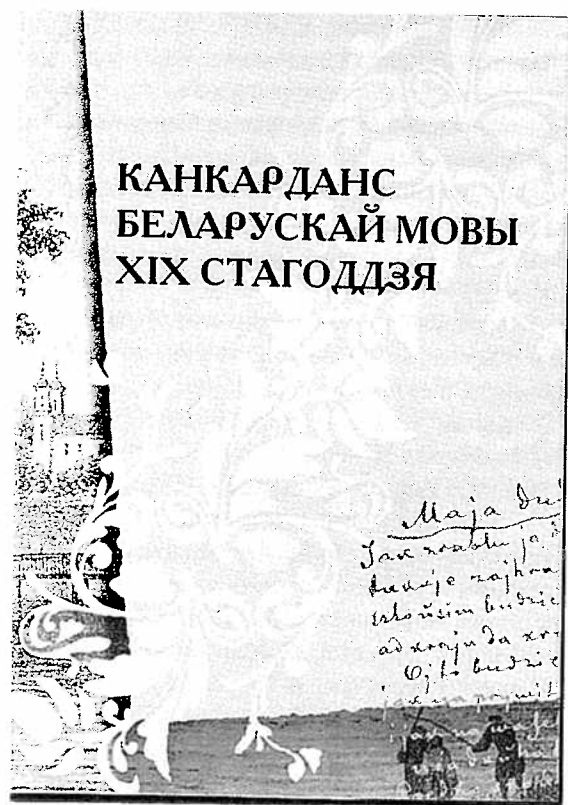
ISBN 978-985-11-0975-9.

Сёмы том «Энцыклапедыі для школьнікаў і студэнтаў» уключае больш за 290 артыкулаў, якія прысвечаны беларускай мове, яе гісторыі і сучаснаму стану, гукавому і лексічнаму складу, фраземнаму фонду, графіцы і арфаграфіі, марфалогіі і сінтаксісу, дыялектнаму падзелу, слоўнікам і інш. Падрыхтаванае вядучымі беларускімі мовазнаўцамі выданне раскрывае асноўныя тэрміны і паняцці школьнай праграмы па беларускай мове. Прызначана для студэнтаў, вучняў старэйшых класаў сярэдніх школ, гімназій, каледжаў і ліцэяў, можа быць карысна пры падрыхтоўцы да экзаменаў і паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы філалагічнага профілю.

УДК 087.5:030
ББК 92

ISBN 978-985-11-0975-9 (т.7)
ISBN 978-985-11-0355-9

© РУП «Выдавецтва «Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 2017

Да арт. **Электронны слоўнік**. Вокладка дыска «Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя». 2015.

чэнне раскладкі клавіятуры і арфаграфічны аналізатар беларускага тэксту.

Абавязковай часткай любога Э.с. з'яўляецца рэестр. Рэестр можа быць уваходам у сістэму семантычнага апісання (базу інфармацыі) або адзіным кампанентам лінгвістычнай базы. Рэестры сістэм машыннага перакладу ўтрымліваюць лексічныя адзінкі з граматычнымі і семантычнымі характарыстыкамі, неабходнымі для здзяйснення лексічнага і сінтаксічнага аналізу тэксту. Такія сістэмы павінны ўключаць апісанні значэнняў, сінтаксічных і семантычных правіл. Рэестр аднамоўнага аўтаматычнага слоўніка тлумачальнага тыпу вызначаецца прынцыпамі, закладзенымі ў праект такога слоўніка.

Д.В. Дзятко.

ЭЛІПТЫЧНЫ СКАЗ, семантычна дастатковая, але структурна няпоўная прэдыкатывная адзінка з апушчаным выказнікам, які не ўзнаўляецца з папярэдняга кантэксту, не ўзнаўляецца з улікам сітуацыі маўлення. Адсутнасць такога выказніка з'яўляецца нормай для літаратурнай мовы: *Там, за вёскай, — прыгожае возера* (Я. Брыль); *Над*

хатамі — вясёлыя шпакоўні, а ў хатах — аржаного хлеба пах (Г. Бураўкін).

Семантычная паўната Э.с. абумоўлена абавязковай наяўнасцю ў такіх сказах даданага членаў са складу выказніка. Акалічнасці і дапаўненні актуалізуюць абставіны або аб'екты неназванага дзеяння: *Адыход красавіка, а на дрэвах — ні лістка* (А. Пысін); *У словах — мёд, нутро вужакі* (З. Бядуля); *Сонцу — высь і чыстыя нябёсы, кветцы — май і чыстая раса, а дзяўчыне — хустачка на косы — лепшая аздоба і краса* (А. Пысін). Даданыя члены сказа звычайна знаходзяцца перад дзейнікам, на іх павінен прыпадаць лагічны націск.

Статус Э.с. трактуецца і да гэтага часу неадназначна, найбольш часта іх лічаць: 1) разнавіднасцю няпоўных сказаў (ёсць падыход, пры

Да арт. **Электронны слоўнік**. Дыск «Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя». 2015.

якім няпоўныя сказы лічацца разнавіднасцю эліптычных); 2) спецыфічным відам сказаў.

Адрозніваюць Э.с. **няўскладненыя** [*Праз завею — сані, сані...* (С. Законнікаў); *Журботна-сонечны жнівень. На лугах — жоўтыя кветкі. У блакітным небе — буслы* (Я. Брыль); *Не за гарамі — завірухі выцё* (Р. Барадулін)] і **ўскладненыя**: 1) аднароднымі выказнікамі: *І скарб, і дробныя ўсе рэчы прымалі з воза і на плечы* (А. Пысін); 2) адасобленымі азначэннямі: *На ўзлессі, снегам абцярушаныя, марозам умарожаныя, — Халімонавы ды Якушавы сані* (С. Баранавых); 3) адасобленымі акалічнасцямі: *Крыламі махаючы паволі, над зямлёю белай — каршунны*

(А. Вялюгін); 4) адасобленымі дапаўненнямі: *Цяпер, замест шасейкі, — асфальт, наўзбоч вуліцы незнаёмыя шматпавярховыя блокі* (І. Навуменка); 5) параўнальным зваротам: *У лесе, быццам ў Запаляр'і, — святло ружовае і ззянне* (А. Пысін); 6) устаўнымі канструкцыямі: *Ля паселішч — хай трапіцца дзе катлавіна — зеляніна садоў, на садах — садавіна* (Е. Букаў) і інш.

Э.с. могуць быць часткамі складаных сказаў: *Нядобра, калі на непакрытую снегам зямлю — мароз* (А. Жук); *Ты будзеш жыць шчасліва і багата, калі над хатай — буслава гняздо* (П. Панчанка); *І ўсяго ў мяне турбот, каб у кватэрах — сонца ўдоставь, і зеляніны — у дварах, і ўцехі рознай для малечы* (З. Дудзюк).

Э.с. могуць указваць на семантыку:

1) размяшчэння ў прасторы: *Зіма... Зіма... У палях — туманы* (П. Трус); *На абеліску — твой апошні ордэн* (С. Законнікаў); *Над ракою — дзве вярбіны, дзве журботныя вярбы* (Я. Янішчыц); *Іду. З нябёс глядзіцца месяц. У прасторы ноч і ціхі сон* (З. Астапенка);

2) руху, перамяшчэння ў прасторы: *А над табой, над краем у вырай жураўлі* (А. Грачанікаў); *Папрацавалі пару гадзін з раніцы (а то і без таго) і дахаты* (Г. Багданава); *На споведзь я* (А. Петрашкевіч);

3) маўленчых працэсаў: *Ну вось, культурныя нібыта, а зноў — пра жонак і мужоў. Не, гэта тэма страшна збіта і намі вычарпана ўжо* (Н. Гілевіч); *Калі ласка, Тамара Паўлаўна, не трэба болей пра сыноў* (А. Макаёнак); *Ты мне што-небудзь такое... пра любоў* (М. Матукоўскі);

4) актыўнага дзеяння: *З усходу — вятры, і на захад — вятры, з поўначы — вятры, і на поўдзень — вятры* (П. Глебкі); *Усё — хату, хлеб, свіран — сваімі рукамі* (А. Дзялендзік); *У вясновым небе — жаўруці, як срэбныя званочки* (Я. Брыль); *Зноў недзе за сёскамі — сабакі, ды гучна і голасна* (Б. Мікуліч) і інш.

Н.У. Чайка.

ЭТЫМАЛАГІЧНЫ СЛОЎНІК, семантычны лексемны слоўнік, у якім змяшчаюцца асноўныя звесткі пра паходжанне і гісторыю развіцця слоў адной мовы ці групы або сям'і роднасных моў.

Адрозніваюць 2 тыпы Э.с.: навуковыя (поўныя) і папулярныя (кароткія, школьныя). **Навуковы** слоўнік характарызуецца максімальна шырокім рэестрам, дакладным аналізам розных пунктаў гледжання на этымалогію пэўнага слова, наяўнасцю бібліяграфіі. У ім фіксуецца

першааснае значэнне слова, узнаўляецца яго архаічная форма, паказваецца, як утварылася слова, якая прымета ляжыць у яго аснове і г. д. Кожны артыкул будзе як разгляд этымалогіі аднаго слова (каранёвага або вытворнага). **Папулярны** слоўнік мае абмежаваны рэестр, вызначаецца агульнадаступным выкладам слоўнікавых артыкулаў, адсутнасцю бібліяграфічных спасыллак.

Беларуская лексіка ўпершыню была ўключана ў «Корнеслов русскаго языка, сравненного со всеми главнейшими славянскими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками» Ф. Шымкевіча (1842) і ў «Этымалагічны слоўнік славянскіх моў» Ф. Міклашыча (1886).

У 1966 пачалася праца над шматтомным «Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы» ў сектары агульнага і славянскага мовазнаўства Інстытута мовазнаўства імя Януба Коласа Акадэміі навук Беларусі (В. Мартынаў, А. Супрун, Г. Цыхун, Р. Краўчак, А. Міхневіч і інш.), першы том выйшаў у 1978. Слоўнік адлюстроўвае: а) словаўтваральныя і семантычныя архаізмы; б) новыя словы ў мове (у т.л. тэрытарыяльна абмежаваныя); в) запазычаную лексіку; г) экспрэсіўную лексіку; д) інфармацыю пра геаграфічнае пашырэнне лексікі. Крыніцамі для стварэння выдання сталі больш за 120 слоўнікаў, мануграфій, навуковых артыкулаў, апублікаваных у 19—20 стст. «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» мае важнае значэнне не толькі для нацыянальнага мовазнаўства, але і для славянскай лінгвістыкі ўвогуле.

Агрэст ст.-бел. *agrestь* (1722) (Булыка, Запазыч.) з польск. *agrest* (Рыхардт, Poln., 29; Кюнэ, Poln., 39), якое з італ. *agresto* (Брандт, РФВ, 18, 19; Брукнер, РФ, 7, 172; Фасмер, 1, 61; Саднік — Айцэтмюлер, 1, 13).

Сыгнёт 'пярсцёнак з пячаткай' (Нас., Сцяшк.), *сыгнёт* 'тс' (Касп.), 'залаты пярсцёнак' (маладз., Гіл.). Ст.-бел. *сыгнеть* (*сегнеть*, *сегнитъ*, *сегнеть*, *сигнеть*, *сыгнеть*) 'тс' з 1498 г., запазычанае са ст.-польск. *sygnet* (XV ст.), якое з ст.-лац. *signetum* (Булыка, Лекс. запазыч., 34), што да лац. *signum* 'знак' (Брукнер, 528).

Па сваім змесце слоўнікавыя артыкулы могуць быць рознымі ў залежнасці ад этымалагічнага «характару» слова, з аднаго боку, і існуючай літаратуры па яго паходжанні — з другога. У слоўніку паказваецца сфера пашы-